

Religieus humanisme: vreedzame samenklank of contradictio in terminis

Geachte dames en heren,

Ik ben erg blij met de uitnodiging om vandaag op uw Inspiratiedag te spreken over de vraag of humanisme en religie samengaan of elkaar zonder meer uitsluiten.

Maatschappelijk en politiek gezien speelt religie vandaag de dag een grote rol en de vraag hoe het humanisme zich tot religie verhoudt is daarom voor het Humanistisch Verbond bijzonder relevant. Sociale conflicten worden tegenwoordig steeds vaker verklaard vanuit religieuze achtergronden en verschillen. Onze cultuur – geworteld in de christelijke, joodse en humanistische traditie - zou te maken hebben met een bedreigende invloed van buitenaf, de islamitische.

De neiging om de oorzaak van sociale problemen te zoeken in verschillen in religieuze achtergrond baart mij zorgen. Met name omdat daarmee voorbij wordt gegaan aan de bestaande sociaaleconomische ongelijkheid, die mijns inziens meer bepalend is voor bijvoorbeeld integratieproblemen dan de religieuze verschillen tussen bevolkingsgroepen. Maar ook omdat de islamitische religie als in zichzelf bedreigend wordt neergezet, wat ertoe bijdraagt dat onze sociale gemeenschap opnieuw onderverdeeld dreigt te worden in religieus-culturele zuilen. Ik vind dit zorgelijk omdat deze afbakening in religieuze groeperingen wantrouwen stimuleert en de levensbeschouwelijke ontwikkelingen van de laatste decennia ontkent, waarin juist van een grotere openheid sprake is.

Bovendien vereenzelvigd het merendeel van de moderne burgers zich tegenwoordig helemaal niet met een enkelvoudige religieuze stroming of levensbeschouwelijke traditie. De meeste moderne mensen houden er een gevarieerde, flexibele levensbeschouwing op na en laten zich door een veelheid aan tradities, waaronder religieuze tradities, inspireren. Deze ontwikkelingen zijn voor het Humanistisch Verbond reden om opnieuw na te denken over de verhouding tussen humanisme en religies en na te denken over haar eigen levensbeschouwelijke identiteit. Is het humanisme te begrijpen als een atheïstische levensbeschouwing waar de ratio op de voorgrond staat, of kunnen humanisten zich ook geïnspireerd weten door religieuze en spirituele stromingen? Willen wij meegaan in het hokjesdenken of dit doorbreken en de onderlinge dialoog stimuleren?

De vraag hoe humanisme en religie zich verhouden wordt vanaf het ontstaan van het Humanistisch Verbond steeds opnieuw gesteld en afhankelijk van de tijdsgeest beantwoord. Ik zal daarom eerst stilstaan bij de wijze waarop het Humanistisch Verbond is omgegaan met deze vraag. Vervolgens zal ik enkele kanttekeningen plaatsen bij het religieus-humanisme en mijn opvatting over hedendaags humanisme aan u voorleggen.

Het Humanistisch Verbond en religie

Zoals u misschien weet is het Humanistisch Verbond in 1946 opgericht door Jaap van Praag. Het Verbond stelde zichzelf tot taak onderdak te bieden aan de buitenkerkelijken in Nederland.

Verrassend is wellicht dat een jaar voor de oprichting van het landelijke verbond, in 1945, een lokaal Humanistisch Verbond is opgericht. Dit lokale, Amersfoortse Verbond heet het RHV. De R staat voor, u raad het misschien al, 'religieus'. Voor het Religieus Humanistisch Verbond betekent 'religieus' 'de erkenning van krachten in de wereld en het heelal die zich manifesteren en die wij niet kunnen verklaren, zonder dat daarbij gedacht wordt aan een God'. De 'R' drukt een verbondenheid met de medemens, de natuur, de wereld en kosmos uit.

Van Praag zoekt contact met het RHV. Beiden zijn immers bezig met een Verbond op basis van humanistische grondslagen. In maart 1946 besluit het RHV op te gaan in het Humanistisch Verbond. De fusie gaat gepaard met een stevige discussie over de rol van religiositeit in het nieuwe Humanistisch Verbond. Samengevat is de uitkomst een afwijzing van het bestaan van een persoonlijke godheid, maar de erkenning van een 'kosmische

samenhang' als mogelijke inspiratiebron van het humanisme. In de eerste beginselverklaring van het Humanistisch Verbond staat:

'Onder humanisme wordt verstaan de levens- en wereldbeschouwing, die zich, zonder uit te gaan van het bestaan van een persoonlijke godheid, baseert op de eerbied voor de mens als bijzonder deel van het kosmisch geheel (...)' .

In het verzuilde Nederland van na WO II nemen humanisten een vreemde plek in, of beter gezegd, geen plek. In het maatschappelijk leven domineren christelijke organisaties. Om hier verandering in te brengen, richt Van Praag een humanistische ledenvereniging op: het Humanistisch Verbond. Hij tematiseert het humanisme op een voor ons relevante manier. Niet religie als zodanig, maar religie in haar geïnstitutionaliseerde vorm wordt kritisch bekeken. En hoewel het Humanistisch Verbond de belangenbehartiging van buitenkerkelijken hoog in het vaandel heeft, is het niet - en dit is een belangrijk punt - de voornaamste reden voor de oprichting van het Humanistisch Verbond. Van Praag wil met name de weerbaarheid van ongodsdienstigen verhogen. Hij wil voorkomen dat de grote groep buitenkerkelijken ten prooi valt aan 'geestelijk nihilisme', aan een levensbeschouwelijke leegte. Het humanisme kan in zijn ogen voor hen een waardevolle en positieve levensbeschouwing zijn.

Het humanisme als positieve levensbeschouwing wordt door Van Praag ingevuld aan de hand van tien postulaten. Hij maakt daarbij een onderscheid in humanisme als mensbeeld en humanisme als wereldbeeld, of, zo u wilt, tussen een antropologie en een ontologie. De mens is in de definitie van Van Praag (1) vrij, (2) gelijk en (3) redelijk. Vervolgens is de mens (4) natuurlijk, dat wil zeggen: zowel verbonden met de natuur, als niet bovennatuurlijk, en (5) verbonden. Deze verbondenheid wijst het idee van de mens als geïsoleerd wezen af. De vijf kenmerken van het humanistische wereldbeeld zijn: (6) erfaarbaarheid; de wereld is niet gedacht maar voor ons te ervaren, (7) bestaand, (8) volledig, (9) toevallig en (10) dynamisch. Voor Van Praag is de wereld 'bestaand'; niet alleen geproduceerd door onze geest, maar materieel aanwezig. Hier wordt niet op een puur materialisme geduid. De materiele werkelijkheid is voor mensen alleen waar te nemen via hun eigen ervaring, kortom, de wereld is zoals ze is, omdat ze zo verschijnt aan ons. Verder is de wereld volledig, ze verwijst niet naar iets anders, en toevallig, in tegenstelling tot 'bedoeld'. Dynamisch wijst erop dat de wereld veranderlijk is.

Hoewel niet al deze postulaten te verenigen zijn met een religieuze mens- en wereldbeschouwing, laat Van Praag ruimte voor religieuze inspiratie en meent hij dat het humanisme meer moet zijn dan een anti-religieus verbond.

De vraag of humanisme en religie samen kunnen gaan, en welke definitie van religie we moeten aanhouden, is niet alleen ten tijde van de oprichting onderwerp van discussie. Zo wordt in 1953 in het tijdschrift 'Mens en Wereld' een stevige discussie gevoerd over de mogelijkheden van een 'religieus humanisme'. Dit naar aanleiding van de destijds uitgekomen brochure 'Humanisme en religie'. 'Mens en Wereld' krijgt dermate veel lezersreacties dat de redactie een oproep doet:

'De stroom van ingezonden stukken over het vraagstuk 'humanisme en religie' is de laatste weken zo gewassen dat de redactie zich gedwongen ziet alle lezers te verzoeken, geen nieuwe artikelen te zenden' (Mens en Wereld, 6 februari 1953, p. 6)

In 1973 – de periode van democratisering en emancipatie – leidt de discussie over humanisme en religie ertoe dat de verwijzing naar het kosmische uit de beginselverklaring wordt geschrapt en deze als volgt wordt aangepast:

'Het humanisme is de levensovertuiging die probeert leven en wereld te begrijpen uitsluitend met menselijke vermogens. Het acht wezenlijk voor de mens zijn vermogen tot onderscheidend oordelen, waarvoor niets of niemand buiten hem verantwoordelijk kan worden gesteld.'

De crux zit in het woord uitsluitend. Op zichzelf past de gerichtheid op de menselijke vermogens als enige bron voor het begrijpen van de wereld in een tijdsgeslacht die gedomineerd wordt door de emancipatie van vrouwen en homoseksuelen. In die periode richt het Humanistisch Verbond zich onder leiding van Rob Tielman vooral op thema's als euthanasie, abortus en de gelijke rechten. De verhouding tot religie is in die periode geen issue. Net zo min als in de daarop volgende periode onder leiding van Glastra van Loon, waarin het Humanistisch Verbond zich richt op aandacht voor maatschappelijke vraagstukken, zoals het milieu. Om deze vraagstukken onder de aandacht te brengen wordt samenwerking met religieuze organisaties gezocht.

Dat geldt niet voor het Humanistisch Verbond onder leiding van Paul Cliteur, die nadrukkelijk het humanisme neerzet als atheïstisch. In de beeldvorming wordt het Humanistisch Verbond vooral gezien als een vereniging voor niet-religieuzen of anti-religieuzen, voor wie het humanisme niet alleen een levensbeschouwing is zonder kerkelijke hiërarchie en zonder kerkelijke dogma's, maar die ook religieuze en spirituele inspiratiebronnen afwijst. Alleen de werkelijkheid zoals we die zintuiglijk kunnen waarnemen en via de wetenschappelijke methode kunnen onderzoeken, bestaat. Alleen de ratio kan ons inzicht geven. Positivistische humanisten moeten niets hebben van – in hun ogen - vage en irrationele religies. Ook deze humanisten maken deel uit van het Humanistisch Verbond.

Toch besluit de Algemene Ledenvergadering in 2002 dat religieuze inspiratiebronnen passen binnen een humanistische levensbeschouwing, getuige de meerjarenstrategie 2003-2005 waarin staat te lezen:

'Hierbij moet worden opgemerkt dat het Humanistisch Verbond, dat zelf geen godsdienstig karakter heeft, erkent dat aangesloten humanisten ook religieuze of spirituele inspiratiebronnen kunnen hebben.'

Wat het huidige Humanistisch Verbond betreft zal deze koers onder leiding van Roger van Bortel worden voortgezet. Het feit dat in december 2003 de Alevieten – de liberalen en humanisten onder de islamieten – zich hebben aangesloten bij de Humanistische Alliantie wordt gezien als een positieve ontwikkeling. Zolang centrale humanistische waarden als autonomie, zelfbeschikking en verantwoordelijkheid voor de kwaliteit van het eigen leven en van de samenleving als geheel worden onderschreven en actief voorgeleefd. Zelf denken, samen leven, aldus het motto van het Humanistisch Verbond. Ik zal later terugkomen op deze centrale humanistische waarden.

Deze beknopte schets van het Humanistisch Verbond laat zien dat het humanisme vele gezichten heeft. Humanisme omvat in haar geschiedenis tot op de dag van vandaag een veelheid aan levensbeschouwelijke en culturele inspiratiebronnen. Deze verscheidenheid is mogelijk omdat er binnen het humanisme geen inhoudelijke hiërarchie bestaat. We hebben eenvoudigweg geen boek met centrale leerstellingen en geen moederkerk die zichzelf het recht op interpretatie voorbehoudt. De afkeer van iedere levensbeschouwelijke dogmatiek is bijzonder sterk onder humanisten, zo ook van iedere humanistische dogmatiek. Bovendien worden verschillende richtingen binnen het humanisme gezien als persoonlijke invullingen. Niet alle humanisten hoeven het met elkaar eens te zijn en hetzelfde te denken of te geloven. Dit geldt zowel voor politieke kwesties, als voor levensbeschouwelijke kwesties. Het is deze geestesgesteldheid van het humanisme waardoor mijns inziens het Humanistisch Verbond vooral gebaat is bij een koers die zich richt op het permanent stimuleren en zoeken van de dialoog. Regelmatig wordt mij door leden de vraag gesteld wat het standpunt van het Humanistisch Verbond is inzake ... Mijn betoog is dat het Humanistisch Verbond wel opvattingen en meningen heeft maar geen afgeronde standpunten. En wanneer de vraag naar een bepaald standpunt wordt gesteld, is dat voor mij een signaal dat het Humanistisch Verbond daarover de dialoog moeten organiseren, een platform moet bieden waar de verschillende humanistische perspectieven bij elkaar kunnen komen.

Kanttekening

Uit mijn verhaal komt naar voren dat religieus humanisme zeker geen contradictio in terminis is. Sterker nog, het Religieus Humanistisch Verbond was eerder opgericht dan het vandaag bekende Humanistische Verbond. En momenteel bestaat er naast de groep atheïstische humanisten een groeiende groep humanisten die zich religieus of religieus geïnspireerd voelt. De Universiteit voor Humanistiek in Utrecht besteedt in haar onderwijs- en onderzoeksprogramma grote delen aan godsdiensten en religies. Er wordt onderzoek gedaan naar spiritualiteit.

Ik wil echter wel een kanttekening plaatsen bij religieus humanisme, omdat bepaalde grondideeën en idealen die ik kenmerkend humanistisch zou willen noemen, niet altijd stroken met een godsdienstig wereldbeeld.

Voor zover het humanisme openstaat voor religies, worden religieuze overtuigingen gezien als een persoonlijke keuze van het individu, dat altijd zelf verantwoordelijk blijft. Met andere woorden het humanisme is open naar religies omdat het de keuze voor een religieuze overtuiging een persoonlijke keuze vindt en deze persoonlijke vrijheid één van de meest centrale waarden van het humanisme is. Religies en godsdiensten zijn uitingen van menselijke vermogens en daarom kunnen ze onderdeel uitmaken van het humanisme en het humanistische onderzoek.

Ik kan me voorstellen dat deze persoonlijke keuze voor overtuigd gelovigen helemaal niet zo vanzelfsprekend is. Tenminste, als ik overtuigd gelovig was, in een God zou geloven of in een kosmische eenheid, in een uiteindelijke zin die los van de mens bestaat, dan geloof ik niet omdat ik daar toevallig hoogstpersoonlijk voor heb gekozen. Nee, ik geloof in een waarheid buiten mijzelf om, in een waarheid die bestaat los van mijn keuze of wil, in een transcendentie.

Of vanuit humanistisch perspectief gezien: als een overtuigd gelovige mij zou zeggen dat mijn humanistische inborst prima is, maar wel door God of een buitenmenselijke inspiratie gegeven, dan zou ik me niet begrepen voelen. Voor zover religie dus betekent het overtuigde geloof in een bovennatuurlijke werkelijkheid die bepalend is of zou moeten zijn voor het menselijk handelen en geen verdere uitleg nodig heeft dan het bovennatuurlijke zelf, is dit wat mij betreft niet met humanisme te verenigen.

Ook ten aanzien van andere fundamentele uitgangspunten stroken de opvattingen van humanisten niet altijd met die van religieuzen. Zoals bijvoorbeeld één van de postulaten van Van Praag, het postulaat van toevalligheid. Humanisten – althans, de meesten – gaan er van uit dat de wereld toevallig is. Er is geen vooraf gegeven doel, er is geen uiteindelijke innerlijke zin, anders dan de zin en betekenis die mensen geven. Humanisten erkennen geen geopenbaarde kennis en geen onbevraagbaar gezag voor levensbeschouwelijke vragen. Humanisten gaan ervan uit dat de mens zelf rekenschap moet geven voor zijn handelen, er kan niet verwezen worden naar een waarheid, werkelijkheid of legitimiteit die niet bekend en/of erfahrbaar is door de rest van de menselijke gemeenschap. Met andere woorden, gedrag kan niet worden gerechtvaardigd door te verwijzen naar de wil van God of een bovenmenselijke werkelijkheid. Dit heeft ook morele consequenties. Zo gaan humanisten ervan uit dat het de mens zelf is die over zijn eigen leven beschikt. En, hieruit voortvloeiend, het is de mens die over zijn eigen dood beschikt. Het leven is niet heilig omdat het geschapen is.

Hedendaags humanisme

Eerder heb ik aangegeven dat het Humanistisch Verbond vooral moet koersen op de dialoog. Die koers sluit aan bij een belangrijke stroming binnen het hedendaags humanisme, die niet wil denken in termen van religie versus humanisme. Deze brede beweging, zowel binnen het Humanistisch Verbond, de Universiteit voor Humanistiek als binnen de Humanistische Alliantie, zoekt naar de overeenkomsten tussen mensen, niet naar de verschillen. De beweging wil de dialoog stimuleren, niet de achterdocht. Achtergrond – religieus of anderszins – is van ondergeschikt belang. De verschillen die er zijn moeten

aanleiding geven tot nieuwsgierigheid, niet tot angst. Er wordt van uitgegaan dat iedere levensbeschouwing en iedere religie streeft naar het goede, dat levensbeschouwingen altijd een morele impuls hebben. Het zal er nu en in de toekomst om gaan elkaar te vinden voor wat betreft dit streven en deze impuls. Een gezamenlijk doel hebben, elkaar leren kennen en waarderen, samen opgaan in de strijd tegen ongelijkheid, armoede en wantrouwen zijn van veel groter belang dan denken in termen van zuilen en verschillende religies. Deze gezamenlijkheid, de nadruk op onderling respect en gedeelde doelen en idealen zijn vooral in onze tijd van hernieuwde, in termen van religie gedefinieerde conflicten, uitermate belangrijk.

Ik zou dit hedendaagse humanisme willen duiden in drie waardeclusters. Het eerste cluster is typisch humanistisch te noemen en draait om individuele vrijheid, autonomie en individuele verantwoordelijkheid. Humanisten gaan uit van het individu, niet van een gemeenschap of een autoriteit, goddelijk of anderszins. Dit cluster is te vergelijken met het mensbeeld van Van Praag dat ik eerder heb aangehaald.

Ook de twee andere waardeclusters zijn deels bij Van Praag terug te vinden en worden denk ik gedeeld door mensen die zichzelf religieus noemen. In het tweede waardecluster staat de verbondenheid en solidariteit met andere mensen centraal. Hedendaags humanisme grijpt terug op de traditie van het streven naar humaniteit, waarbij humaniteit verwijst naar het handelen in de wereld, dat er op is gericht een goed leven voor allen mogelijk te maken. Het drukt de menselijke verbondenheid uit. Iemand die zich alleen bekommert om zijn hoogstpersoonlijke geluk en die zich niets aantrekt van de zwakkeren in de samenleving, is wat mij betreft geen volledig mens. Het humanisme als levensbeschouwing brengt in die zin sociale verplichtingen met zich mee, en meent dat daadwerkelijke autonomie gepaard gaat met maatschappelijk engagement.

Het derde waardecluster draait om de esthetische dimensie van het leven. We willen van het leven iets moois maken, het niet zomaar voorbij laten gaan. Humanisten noemen dit streven 'levenskunst': van je leven een kunstwerk maken. Jezelf een levensvisie eigen maken die diepgaand contact met anderen mogelijk maakt en stimuleert. Deze levenskunsttraditie, die teruggaat op de oude Grieken en Romeinen en weer is geïntroduceerd door de Franse filosoof Foucault, bestaat uit een poging het leven een bepaalde waarde, kwaliteit en schoonheid mee te geven. Voor humanisten is het ontwikkelen van een inspirerende levensvisie met name relevant, omdat het ruimte geeft aan de esthetische en verbeeldingskrachtige dimensies in het leven. Het gaat dan over verwondering, geraakt worden door de ander, door kunst en cultuur, door films en muziek. De esthetische dimensies vind ik cruciaal voor een levend hedendaags humanisme. Juist dit waardecluster is nog teveel onderbelicht. Hedendaags humanisme wordt nog te veel gereduceerd tot het verlichtingshumanisme, waarin de nadruk wordt gelegd op rationele vermogens, de wetenschap en de zintuiglijke ervaring. Mooie verhalen, meeslepende rituelen, geweldige kunst, emotionele muziek staan in dit verlichtingshumanisme duidelijk minder op de voorgrond. Humanisten zijn minder geneigd om zich te buiten te gaan aan de verbeelding, om schoonheid te benadrukken, om meegesleept te worden in een ritueel. In de beeldvorming zijn wij vooral goed in praten en lezen. Maar praten en lezen zouden moeten worden aangevuld met andere ervaringsvormen. De verbeelding, verwondering, de mogelijkheid jezelf mee laten slepen door een ander of door iets anders, maakt voor een deel de schoonheid uit van het menselijk leven. Het is dan ook mijn inzet voor de toekomst om onze visie op wat humanisme is niet te beperken tot de Verlichting maar met name een rijk cultureel en esthetisch leven op de voorgrond te zetten. Wat dit betreft benadrukken de meeste religies deze ervaringsdimensies en daarbij behorende uitingsvormen als kunst, verhalen en muziek, meer en inspirerender. In dat opzicht kunnen humanisten wat leren van religieuzen.

Ik sluit af. Hopelijk heb ik u duidelijk kunnen maken dat humanisme niet anti-religieus is, sterker nog, dat veel humanisten interesse hebben in religies, zichzelf religieus humanist noemen en zich graag laten inspireren door wat anderen beweegt. Voor het huidige Humanistisch Verbond staat dan ook niet de confrontatie met religie maar de dialoog tussen verschillende individuen met verschillende inspiratiebronnen, op de voorgrond. Een dialoog die we, zoals u heeft gezien, ook intern aan zijn gegaan en aan zullen blijven gaan. Ik heb echter ook enkele kanttekeningen gemaakt. Humanisme en religie zijn niet hetzelfde. Dit blijkt alleen al uit het feit dat sommige humanisten zichzelf religieus of spiritueel humanist noemen.

Laat ik – zoals een goed humanist betaamd – afsluiten met een vraag. Een vraag waarover ik ook zelf geen duidelijkheid over heb. Namelijk: wat voegt het woord 'religieus' of de term 'spiritueel' toe aan het humanisme? Wat 'ontbreekt' aan het humanisme, zodanig dat de toevoeging 'religieus' of 'spiritueel' nodig is? Of andersom: wat is voor u een reden om over religieus humanisme te spreken, en niet alleen over religiositeit? Wat kan het humanisme toevoegen aan religie? Graag ga ik daarover het gesprek met u aan.

*Ineke de Vries, directeur Humanistisch Verbond
Uitgesproken tijdens de Inspiratiedag van de Vrijzinnige Geloofsgemeenschap NPB, 2 april 2005.*